

מסורות מקבילות של השרח שבעל פה במגרב וגלגוליהן

נפש
לְשִׁאֲרֵי בְּשָׂרִי
שמעון וחנה חיוון
מונחתם כבוד

מבוא

1. כיום, כאשר מסורות התרגום של המקרא ללשונות היהודים עברו כמעט מן העולם, עניינים רבים הקשורים בדרכי גלגוליהן במרוצת הדורות אינם ניתנים עוד לבירור; שכן ברוב הקהילות נושאייהן של המסורות כבר אינם אתנו, ולא מעט מדרכי ההעברה והמסירה עברו אתם מן העולם. עם זאת יש סוגיות בדרכי העברתם של התרגומים מדור לדור שאפשר לבררן הודות לרישומן ולשימורן של המסורות כשהיו עמנו מסרנים מהימנים במלוא כוחם. באחת מן הסוגיות הללו אני מבקש לעסוק כאן.

2. קו ידוע בתרגומי המקרא ובספרות יסוד אחרת בלשונות היהודים הוא קיומן של שתיים ושלוש מסורות משנה שדרו בכפיפה אחת בקהילה אחת. לפי שהמסרנים נתחנכו לעתים בבתי מדרש שונים ולעתים במקומות יישוב שונים ולמדו מפי שניים ושלושה מורים, טבעי הדבר שיימצאו בקהילה אחת גוונים ובני גוונים של תרגומי המקרא ושל ספרות אחרת בלשון יהודית אחת שהילכו זה ליד זה.¹

1 קו משותף לרוב לשונות היהודים הוא קיומה של ספרות תרגום בסיסית לספרי היסוד של היהדות – המקרא וחיבורים אחרים. ראה מה שכתבתי במאמרי, "בחינות בחקר לשונות היהודים", פעמים 93 (תשס"ג), עמ' 77-89; נושא התרגומים נידון שם בעמ' 81-83.

3. מכאן ואילך אבוא למקד את דבריי בתרגום שבעל פה של יהודי מרוקו, המתכנה כידוע הֶשְׂרַח (זה נהגה s-sarḥ וכדומה). כבר כלפני עשרים שנה טענתי – ואני ממשיך לטעון גם כיום – שביסוד כל המסורות של השרח שבעל פה למקרא ולספרות יסוד אחרת (מסכת אבות, ההגדה של פסח והפיוט "מי כמוך" לריה"ל) במרוקו עמדה מסורת אחת בת מאות בשנים; אבל במרוצת הדורות הלכה מסורת זו ונתפרדה למסורות משנה, אם בשל הנטייה לקרב במעט או בהרבה את השרח שנתחבר מתחילה בלשון גבוהה אל לשון הדיבור שבכל עיר או בכל מחוז ואפילו בכל עיירה וכפר,² אם בשל העדפה של חלופות תרגום שבאו להציע נרדפים מילוניים או מבנים דקדוקיים אחרים במקום מילים ומבנים מורשים.

4. במקום הזה אני מבקש הפעם להתרכז במגעים שהתרחשו בין מסורות משנה של השרח בקהילות שונות, וביתר דיוק אני מבקש לבדוק מה אירע למסורות משנה שונות – שתיים או שלוש – שנמסרו לאדם אחד מפי מורים שונים בכואו הוא עצמו למסור את השרח לתלמידיו או לקהל שומעיו מבין ציבור המבוגרים בשעת קריאת ספרות היסוד, "אחד מקרא ואחד שרח".

5. אגב עיסוקי רב השנים בבירור מסורות השרח שבעל פה במרוקו ובחקירתן פגשתי תלמידי חכמים רבים שנשאו עמם שתיים או שלוש מסורות משנה, שלמדו מפי חכמים שונים בני קהילות שונות. מצאתי חכמים כאלה בערים מפנאס, ספרו, מראכש, רבאט, בני מלאל, דבדו ואוז'דה, ובאזור תאפילאלת בעיירה קצר א־סוק (כיום ראשידיה). למרבה הצער, החומר מן השרח שהוקלט מרוב האזורים במרוקו הוא ממועט ביותר, ורק באזור תאפילאלת נסתייע הדבר והשרח נרשם במלואו מפי מסרן אחד – מכאן ואילך ייקרא הוא המסרן של נו³ – ועמו מצוי בידנו מדגם מפי שלושה חכמים אחרים בני המחוז הזה.⁴ אצל ארבעתם מצאתי התרוצצות של שתיים או שלוש מסורות משנה של שרח, שנתקיימו זו בצד זו במוחם ובפיהם.

2 ראה "השרח המערבי למקרא ולספרות יהודית אחרת – טיבו ודרכי גיבושו" (משנת תשמ"ו), בתוך ספרי, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"ט² (להלן מוליצי"א), עמ' 9–11.

3 כוונתי לאבי מורי רבי אברהם בן־הרוש תמ"ך (בודניב במחוז תאפילאלת כ"ט באלול תרע"ב – ירושלים ט"ו בכסלו תשס"ג). ראה מוליצי"א, §§ 8–9 בעמ' 8. וכן דברי ההקדמה לספרי, לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו (להלן לשון לימודים), א, ירושלים תשס"ג, עמ' ט.

4 המדובר בחכמים רבי אברהם לעסרי ואחיו רבי מכלוף לעסרי (שניהם ילידי קצר א־סוק) ורבי יוסף תְּלִיּוּה (נולד ונתחנך באזור מראכש, אך משנת 1925 בקירוב שהה במחוז תאפילאלת עד 1951); זכר שלושתם בברכה. כן שמורים בזיכרוני קטעי שרח שלמדתי מפי מורי בילדות, רבי רחמים לעסרי תמ"ך, אחיהם של רבי אברהם ורבי מכלוף הנ"ל (ראה להלן הערה 13).

6. בירור יסודי של תופעת ההתרוצצות של מסורות המשנה בספרי המקרא שניתרגמו לערבית ובספרות האחרת הנלווית במלוא היקפה אפשרי רק אצל המסרן שלנו, משום שהוא הותיר אחריו לברכה הקלטות של נוסח מלא (או כמעט מלא)⁵ של השרח בעל פה לחומש כולו, להפטרות, למשלי,⁶ לאיוב ולרובו המכריע של ספר דניאל,⁷ לארבע המגילות שיר השירים⁸ ורות, איכה ואסתר,⁹ וכן לפרקי אבות, להגדה של פסח ולפיוט "מי כמוך".

7. בדיקה יסודית שנעשתה עם המסרן שלנו העלתה, שהוא הכיר היטב כבר בצעירותו שתי מסורות שרח: מסורת אחת שיצאה ממלאח תאפילאלת שבדרום-מזרח מרוקו כפי שלמדה מפי מורהו רבי יוסף דהאן, נכדו של רבי יעקב אבוחצירא, ומסורת אחרת שיצאה מתינגיר שבעמק התודגה בהרי האטלס כפי שלמדה מפי מורהו רבי יעקב אסולין. את שתיהן הוא למד בשנים תרע"ו-תר"ץ (1916-1930) בעיירה בודניב שבמזרח מחוז תאפילאלת, תחילה ב"חדר"¹⁰ ואחר כך בשיבה שישד שם רבי ישראל אבוחצירא. וכאשר בא לגור בעיירה קצר א-סוק, שהייתה בירת המחוז הנ"ל בשנת תר"ץ (1930), הוא נחשף למסורת משנה שלישית, שנושאה היו בני משפחות לעסרי ועטייא, יוצאי המלאח העתיק של קצר א-סוק באזור מטגרה (שחרב בשנת תרס"ח) בצפון המחוז. (רוב יוצאי הכפר הזה עברו בשנות העשרים והשלשים של המאה העשרים לעיירה החדשה, שאף היא נתכנתה קצר א-סוק.) במחקרנו נתברר כי המסרן שלנו היה בקי גדול בשלוש המסורות, וידע להבחין כמעט בין כל ההבדלים ביניהן.

- 5 למעשה, כמעט כל טקסט שהיה לו שרח נרשם מפיו של המסרן שלנו, אך לא כל ההפטרות נרשמו מפיו.
- 6 לשרח לספרי הכתובים מצוי בידינו כתב יד שאדוני אבי הכתיב לאחי יוסף בראשון בשנים תשמ"ה-תשמ"ו. כתב יד זה מכונה בפי, זה שנים, "כ"י בן-הרוש".
- 7 מספר זה נהגו לא לתרגם בתאפילאלת את פרק ט פסוקים 25-27 ואת פרק יא כולו.
- 8 בתאפילאלת ובתודגה נהגו לתרגם את שיר השירים תרגום מילולי! יזכר כאן כי רבי רפאל בירדוגו נמנע מלכלול בלשון לימודים תרגום לשיר השירים ולקהלת (ראה לשון לימודים, א, עמ' 23-25).
- 9 את קהלת לא נהגו לתרגם לערבית ואין לו שרח שהועבר מדור לדור, אך למדנים היו מתרגמים אותו. את הנוסח המלומד הזה כלל המסרן שלנו בכ"י בן-הרוש. [השרח הזה לקהלת עמד במרכז הרצאתי ביום העיון שהתקיים בלי באדר א תשס"ה במלאות עשרים שנה למרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם של האוניברסיטה העברית. מאמר המבוסס על ההרצאה הזאת ימסר לדפוס אי"ה בקרוב].
- 10 בית הספר לדרדקים שכן תמיד בבית כנסת, ולפיכך הוא נקרא במרוקו צלא/ş-şla (=התפילה, בית התפילה / בית הכנסת, בית המדרש).

8. המסרן שלנו הוקלט בפעם הראשונה בשנת תשכ"ה (1965), במפעל מסורות הלשון של קהילות ישראל, שיסד פרופ' שלמה מורג ז"ל. נרשם מפיו אז השרח לספרים בראשית, שמות (א-לד) ודברים (הכוללים 118 פרקים)¹¹. כעשרים שנה לאחר מכן, בשנים תשמ"ג-תשמ"ד (1983-1984), הוקלט בשנייה, והפעם נרשם מפיו כל ספר מספרי המקרא שיש לו שרח (כמפורט לעיל בסוף §6) וכן השרח למשנת אבות, להגדה של פסח ולפיוט "מי כמוך"¹². כמו כן התקיימו עמו אגב ההקלטה ולאחריה, בשנים תשמ"ג/ג-1983 - תשס"ב/ב-2002, מאות שיחות קצרות וארוכות, שנתלכנו בהן עניינים שונים הנוגעים לשרח; אני עצמי הצגתי למסרן מאות שאלות שעסקו גם בבירורן של העובדות העולות מן ההקלטות וגם בפירושיהן. כמו כן נלמדו מפיו פרטים רבים על דרכי המסירה של השרח.

9. מי שישווה את ההקלטות משנות השישים (מסירה א) להקלטות משנות השמונים (מסירה ב) יגלה באופן ברור ומכריע, שהמסרן שלנו השאיר אחריו שתי מסורות זהות כמעט בכל פרטיהן על אף פרק הזמן הארוך שעבר ביניהן. ואף שהמסירה הראשונה נעשתה כשלושים שנה אחרי שהמסרן שלנו חדל ללמד את השרח באופן סדיר, בקיאותו בו ובמסורותיו עמדה במלוא תוקפה גם במסירה זו וגם במסירה השנייה. לולא השינוי הקל שחל בעצמת הקול (במסירה הראשונה היה המסרן בשנות החמישים לחייו ובשנייה היה בשנות השבעים לחייו) עשוי השומע לחשוב, שמדובר בעצם בהקלטה אחת.

אבל ההאזנה הצמודה להקלטות לאלפי פרטיהן ופרטי פרטיהן (בתורה לבדה יש למעלה מ-70,000 מילים) חושפת בכל זאת את קיומן של חלופות תרגום מסוימות החוצצות בין שתי המסורות. לבירור עניינה של הסוגיה הזאת מוקדש הבירור שלפנינו.

חלופות התרגום לסוגיה

א. חלופות בתוך מסורת אחת

10. תחילה אעמוד על שני סוגי חלופות הקיימים בכל אחת ממסורות המשנה שבפי המסרן שלנו (ובפי מסרנים אחרים מתאפילאלת וחוצה לה). כוונתי לחלופות בהגייה ובתצורה שכל מסרן מועד להשתמש בהן כבודעין ובלא יודעין, והן חלק בלתי נפרד מכל מסורת שרח.

11 ראה קדיה פלמן, קטלוג התיעוד המוקלט (עדה ולשון ג), ירושלים תשל"ח, עמ' 101-102.

12 ההקלטות השניות נעשו כולן בידי ובחלקן שבו ונעשו בשלישית בידי אחיי מאיר מיכאל בר-אשר ויוסף בר-אשר, ה' עליהם יחיו.

11. בסוג הראשון אני מתכוון למימוש תנועה בוקעת צרור, הנמצאת לרוב בלשון השרח ואינה קיימת כמעט או שאינה קיימת כל עיקר בלשון הדיבור. העוקב אחרי המסרן שלנו יגלה, שיש קטגוריות לא מעטות העשויות להתממש לעתים בלא תנועה מלאה בוקעת צרור כבלשון הדיבור ולעתים הן מתממשות בתנועה הזאת. יודגש כאן כי המעקב השיטתי אחרי הגייתו של המסרן שלנו מגלה, שהוא מעדיף בקטגוריות כאלו את הצורות בתנועה בוקעת הצרור על הצורות בלעדיה.¹³ הרי מספר דוגמות:

א. במשקל maf'al, הנהגה בלשון הדיבור məf'əl או mf'əl (בלא כל תנועה!), אנו מוצאים בשרח על פי רוב məf'al, בתנועת a הבוקעת את הצרור האחרון. למשל, בשם מחדר/מחצר (=הינעדות) שבצירוף כבא למחדר (=אוהל ההינעדות), המתרגם את "אוהל מועד" (כגון ויקרא א 1), אנו שומעים על פי רוב məħdər ורק לעתים məħdər; או השם מדבח, המתרגם את מִזְבֵּחַ או מִזְבַּח בנסמך (כגון שמות ל 1; לא 9) – זה נהגה בשרח שבפי המסרן שלנו על פי רוב mədbəħ, ורק לעתים mədbəħ.

ב. בצורות המדבר, הנוכח והנסתרת של הבניין הראשון בזמן עבר fə'let היא הצורה הרגילה בלשון הדיבור, ואם העיצור השני או השלישי הוא הגה צולל, כגון עמלת, אנו שומעים את ההגייה məlt בתנועה חטופה בין שני צורות עיצורים. אבל בשרח יש נטייה חזקה לצורה fə'lat a- הבוקעת את הצרור האחרון, כגון וְתָרַד (בראשית כד 45) המיתרגמת ונולת; יש שהמסרן יהגה u-nəzlet או u-nəzlet (במיעוט המקרים), ויש שיהגה u-nəzlat (על פי רוב!). וכך הוא שם בפסוק זה: וְתֹאמְרָ מִיתַרְגְּמַת וְקוֹלֵת; בהגייתה אנו שומעים גם u-qulət (לעתים) וגם u-qulat (על פי רוב). ג. תופעה זו רווחת במיוחד בהגייתן של צורות נסמך ביחיד של שם עצם בנקבה. למשל במילה יִבְתָּ (בראשית ו 14) המיתרגמת רביעת (=קופסת) אנו שומעים גם řbi'at וגם řbi'at a- הבוקעת צרור, ויש שהדבר משתקף גם בכתיב (בידי מסרנים שהעלו את השרח על הכתב): רביעאת. וכך הוא בשם לְיָנִית (משלי א 9): זה מיתרגם באחת המסורות בצורה עמאמת (=עטרת, כְּתָר־); בהגייתה אנו שומעים גם mamt בלא כל הגה הבוקעת את הצרור האחרון וגם mamat בבקיעתו; ויש שהדבר מתבטא גם בכתיב: עמאמאת;¹⁴ הקורא והשומע עשויים לחשוב שמדובר בצורת נסמך ברבות (עטרות). וכך הוא בביתויים אֶצְבַּע אֱלֹהִים (שמות ח 15), יָד ה' (שם ט 3), המיתרגמים דרבת לאה (=מכת אלוהים); ביטוי זה נהגה על-פי רוב dəřbat ||ah

13 כנגד זה עליו לציין כי אצל מורי בלא (ראה הערה 10 לעיל), רבי רחמים לעסרי תמ"ך (ראה הערה 4 לעיל), רווחו מאוד החלופות בלא התנועה בוקעת הצרור דווקא.

14 ראה להלן § 21 דוגמה א.

ולא מעט אנשים אמרו לי שהם חושבים שמדובר בצורת (הנסמך) ברכים (מפות-אלוהים), אבל יש שהוא נהגה $dərbt \text{ } \ddot{I}lah$. אני מבקש להעיר שעצם קיום תופעת התנועה בוקעת הצרור וריבויה בשרח כרוכים, לטעמי, בעובדה שקוראים אותו קריאה מוטעמת בקול ובקצב.¹⁵ קריאה כזאת מביאה להארכה של מילים המסתייעת בתנועה לבקיעת צרורות.

12. בסוג השני אני מתכוון לחילופים במילות התרגום עצמן; פעמים שאתה מוצא שתי קטגוריות דקדוקיות מתחרות באופן חופשי בתוך מסורת אחת. הרי דוגמה אחת: הביטוי $\text{בְּבֹאֹוּ לְפָנַי ה'}$ (שמות כח 30) מתורגם חין יזי לקדאם לאה; המקור הנטוי $\text{בְּבֹאֹוּ תִרְגַּם חִין יִזִי}$ / $\text{h}\ddot{i}\text{n izi}$ (=עת יבוא, כלומר כאשר יבוא). אבל הביטוי $\text{בְּבֹאֹם אֶל אֱהָל מוֹעֵד}$ (שם שם 43) מתורגם פמזיהום אילא כבא למחצר; המקור $\text{בְּבֹאֹם תִרְגַּם פּמזיהוּם}$ / f-mzi-hum (=בביאתם). אנו רואים אפוא, כי בתרגום המקור הנטוי בוא במבנה בְּבֹא המציין פסוקית זמן (או תיאור זמן) ננקטו שתי דרכי תרגום. ויושם נא לב כי הנושא של הפסוקית המובע בכינוי החבור לנסתר (בבואו) או לנסתרים (בבואם) מוצא את ביטויו בתרגום הראשון ב- i של גוף הנסתר (izi) ובתרגום השני בכינוי החבור hum (f-mzi-hum), ותיאור הזמן מובע כאן במילית hin וכאן במילית f .

המחקר לימדנו, כי בכל אחת ממסורות השרח שבפי המסרן שלנו (ובפי מסרנים אחרים!) שימשו שני המבנים הנ"ל כשתי חלופות חופשיות בתרגום המקור הנטוי בפועל. נקל לטעון כי הצורה פמזיהום הועדפה בשרח בגלל הקבלתה הכמעט גמורה למבנה בעברית ($\text{ב} + \text{בוא} + \text{ם} / \text{פ} + \text{מזי} + \text{הום}$), ואילו חין יזי מתרחקת מן העברית. אבל אין הדבר כן: מדובר בשתי חלופות חופשיות המשמשות בערבית המדוברת ברכים מלהגי היהודים במגרב.

13. עם זאת יש לשים לב אל העובדה שיש גם חלופות שאינן פרי החלטתו החופשית של המסרן, אלא עומדים מאחוריהן שיקולי פרשנות. הרי דוגמה אחת מני רבות: "ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה עד בואם אל ארץ נושבת, את המן אכלו עד בואם אל קצה ארץ כנען" (שמות טז 35). וזה תרגומו בפי המסרן שלנו (ולא רק בפיו): "ואולאד ישראל פלאיו למן (למאן) ארבעין עאם קבללא ידכלו אילא ארד סאפנא, למן פלאיו קבללא יזיו אילא ארד כנען. הביטוי עַד בּוֹאֹם ניתרגם בראשונה קבללא ידכלו / $\text{kb}\ddot{a}l\text{-}l\ddot{a} \text{ yd}\ddot{x}lu$ (=עד שלא נכנסו, לפני שנכנסו), ובשנייה ניתרגם קבללא יזיו / $\text{kb}\ddot{a}l\text{-}l\ddot{a} \text{ yziw}$ (=עד שלא באו [הגיעו], לפני שבאו). הביאה לארץ

15 רבים קראו את השרח בהטעמת יתר, והיו גם כאלה שניגנו פסוק בשרח המקרא כנגינת טעמיו בנוסח המסורה העברי.

שנתפרשה לשון כניסה ניתרגמה בפועל dxəl, והביאה לקצה ארץ כנען שנתפרשה לשון הגעה ניתרגמה בפועל (<ža) za (=בא, הגיע).¹⁶

ב. חלופות בשל עירובי מסורות

14. ואולם אני בא לדבר על סוג אחר של חילופים שנקרו בדרכי בשמיעה מוקפדת של ההקלטות הראשונות משונות השישים. אדגים את הדבר בתרגומן של שתי מילים בתורה: תרגומו של שם הפועל לְאֹמֵר ותרגומו של השם שְׁלוֹם. הראשון תורגם לעתים קאייילאן/¹⁷kaylan ולעתים ליקול/l-ikul או li-ykul. השם שְׁלוֹם תורגם לפעמים למעאפייא/l-mʿafya (עפ"ר) ולפעמים לעאפייא/l-ʿafya. אבוא לפרט את העניין ולפרשו.

15. תרגום לְאֹמֵר. אציג כאן את תרגום המקור הנטוי לְאֹמֵר בספר בראשית:

א. קאייילאן. מצאנו תרגום זה בבראשית א 22; ב 16; ג 17; ה 28; ח 58; ט 8; טו 1, 4, 18; יז 3; יח 12, 13, 15; יט 15; כא 22; כג 3, 10, 13; כד 7, 30, 37; כו 11, 20; לב 5, 7, 18 (2x), 20.

ב. ליקול. תרגום זה נמצא בבראשית כב 20; כז 26 (2x); כח 6, 20; ל 24; לא 1, 29; לד 4, 8, 20; לז 15; לח 13, 21, 24, 28; לט 12, 14, 17, 19; מ 7; מא 7, 15, 16; מב 14, 22 (2x), 28, 29, 37; מג 3 (2x), 7; מד 1, 19, 32; מה 16, 26; מז 5, 15; מח 20 (2x); נ 4 (2x), 16 (2x), 25.

פרשתי את הנתונים לפרטיהם כדי להראות, שיש סדר ואין סדר בכרית מילת התרגום:

יש רצף בשימוש בקאייילאן עד בראשית כא 22 ועד בכלל (15x), אחר כך עולה פעם אחת הצורה ליקול (כב 20), ושוב יש רצף בשימוש בקאייילאן (כג 3 – כו 20; 8x), ואחר מוצאים שוב את ליקול (כז 26 – לא 29; 7x), ושוב קאייילאן (לב 5–20; 5x), ואחר כך שבים אל ליקול (לד 4 – נ 25; 39x). כללו של דבר, יש סדר ואין סדר בשימוש שתי החלופות.

16. והרי כמה הערות:

א. נראה לי שהצורה קאייילאן קודמת בזמן לצורה ליקול; מקורה בתשתית הקדומה

16 בפירושו הזה השרח הולך בעקבות אונקלוס, שתרגם את ההופעה הראשונה של עַד בּוֹאֵם "עד דעלו" ואת השנייה "עד דאתו". (דרך אגב נעיר שלא כל הקדמונים קיימו כאן אבחנה בתרגום הביטוי עַד בּוֹאֵם; הפשיטתא, למשל, מתרגמת את שניהם "עדמא דמטו").

17 נזכיר כי הפונמה q (ק) נהגית בתאפילאלת k ולא q. ובשל כך שתיהן (k וגם q) עשויות להיכתב בקו"ף או בכ"ף (ראה למשל להלן הערה 25).

שבאה מתפסיר רס"ג לשרח המגרבי (כמו בשורוח אחרים);¹⁸ לימים היא הומרה (בקהילות מסוימות בלבד) בצורה ליקול (li + if^oəl), אבל שתיהן נהגו קרוב לוודאי בזמן קדום, והן שייכות לרובד הגבוה האפייני ללשון השרח.

ב. צריך להעיר כי שני הדגמים הללו – גם קאיילאן (בינוני בחתימה an) וגם ליקול (li + יפעול) – אינם הדרך המקובלת בתרגום צורות מקור נטוי בלמ"ד (לְפֻעַל) במסורות תאפילאלת, תודגה וקצר א-סוק במרוקו. על פי הרוב המקור הזה מיתרגם בצורת "יפעל" כשהגוף מותאם לנושא המשפט העיקרי. למשל, הפסוקית "ויצאו ללכת ארצה כנען" (בראשית יב 5) מיתרגמת וכוזו ימסיו לארד כנען. המקור הנטוי לְלַכְתַּ תורגם ימסיו/imsiw (=ילכו, כדי שילכו), בהתאמה לנושא של וַיֵּצְאוּ/וכוזו ("אברם... שרי אשתו ולוט בן אחיו"). וכן מצאנו בפסוק "וירד אברם מצרימה לגור שם" (שם 10), המיתרגם ונזל אברם למאצר יספן תממא. יספן (=יגור, כדי שיגור) בגוף הנסתר מתרגמת את המקור הנטוי לְגוֹר בהתאמה לנושא של ונזל, שהוא אברם.

ואמנם מצאנו, שכאשר המקור לְאמר יש לו משלים ואינו המילה הבאה במישרין לפני הדיבור הישיר הוא מיתרגם ככל צורות המקור "לפעול", כגון "ויענו בני חת את אברהם לאמר לו" (שם כג 5); זה מתורגם וואזבו אולאד חת אברהם יקולו ילו. כאן תורגם לְאמר יקולו בהתאמה לנושא של וואזבו (וְעָנּוּ) שהוא אולאד חת, ולפיכך נקט השרח צורת נסתרים יקולו. וכן "ויען עפרון את אברהם לאמר לו" (שם 14) – וואזב עפרון אברהם יקול אילו; המקור לְאמר תורגם יקול ולא קאיילאן או ליקול, כאמור. וכן מצאנו אפילו במקום שיש דיבור ישיר אבל במבנה לא רגיל: "וישאלו אנשי המקום לאשתו ויאמר אחותי היא כי ירא לאמר אשתי" (שם כו 7) – וסקסאיו אהלין למודע למראתו¹⁹ וקאל כתי הייא אין כאף יקול מראתי; הביטוי "ירא לאמר" מתורגם כאף יקול (=פחד [ש]יאמר).

ראוי להדגיש כי בתרגום צורות "לפעול" בצורות יפעול נקט השרח הזה דרך לשון קרובה ללשון הדיבור הערבי שבפי בני הקהילות הנזכרות. בזו מוסיפים את המילית באס ואומרים באס יקול, באס יקולו, והגוף של הפועל מותאם, כאמור,

18 תלות השורוח במגרב בתפסיר רס"ג נידונה במקומות שונים; אף הועמד על לשון התפסיר כמייצגת של רובד הלשון הקדום ביותר בשרח המגרבי (ראה למשל מוליצ"א, עמ' 24 ואילך, עמ' 52 ואילך ועמ' 104 ואילך).

19 זו דוגמה אחת מני רבות לתרגום המילולי הקיצוני המשתקף בשרח: לְאָשְׁתּוֹ ניתרגמה מילולית למראתו (=אל אשתו). מעניין שרבי רפאל בירדוגו, המרחיק תרגומים מילוליים, לא ראה להציע בלשון לימודים לבראשית (כו 7) את התרגום הראוי עלא מראתו (=על אשתו, על אודות אשתו).

לנושא המשפט. קאילאן וליקול הן תרגומים התואמים לשון גבוהה, שאינה מוכרת ולעתים קרובות גם אינה מובנת לדוברים.

17. תרגום השם שָלוּם. השם שָלוּם מופיע בספרי בראשית ושמות 18 פעם. ב-16 הופעות תורגם השם הזה בצורה מעאפייא/ m'afya (על פי רוב בצורה המיודעת למעאפייא); ויש שנקרתה צורת הנסמך מעאפית/ m'afit, כמתחייב מן ההקשר, כגון בפסוק "שלום אחיך ושלום הצאן" (בראשית לו 14), שניתרגם מעאפית כוואנך ומעאפית לגנם / m'afit l-ğnəm u-m'afit xwan-ək. אבל בשני מקומות מצאנו את התרגום עאפייא: "ושבתי בשלום" (שם כח 21) ונרזע בלעאפייא. צריך לציין שצורה זו באה בתוך פסוקים שיש בהם למעאפייא (בראשית טו 15; כו 29, 31 מכאן; ובראשית לו 4, 14 ואילך מכאן). ובפסוק אחד מצאנו את שתי החלופות כאחת: "ויאמר להם השלום לו ויאמר שְלוּם" (שם כט 6) וקאל איליהום וואס לעאפייא אילו וקאלו למעאפייא.²⁰

18. כך קמות ועולות חלופות כאלו ואחרות שכמותן בהקלטות של המסרן שלנו שנעשו בשנות השישים. השומע את ההקלטות הללו עשוי להתייחס לחלופות כאלו כאילו הָרוּת גמורה נתונה מראש בידי המסרן לתרגם פעם כך ופעם כך. פעם הוא מתרגם את לאמר קאילאן ופעם מתרגמה ליקול כדרך שקרא פעם אחת mēdbəḥ ופעם אחת mēdbəḥ, או כדרך שמתרגם את פְּבּוּא פעם חִין יזי ופעם פּמזיה. ולא היא. ההקלטות משנות השמונים והשיחות שנלוו אליהן אפשרו לנו לעמוד על סוגיה זו לדיוקה. מתברר שהתרגום קאילאן בא מן המסורות שהגיעו מאזור תודגה וממלאח קצר א־סוק; בשתיהן תרגמו בדרך קבע קאילאן, אבל במסורת שהגיעה ממלאח תאפילאלת שימש בדרך קבע התרגום ליקול כנגד העברית לְאֹמֵר. כלומר שתי מסורות משנה לפנינו.

19. וכך אתה מוצא בתרגומן של מילים רבות, שמסורות משנה נבדלו בתרגומן (!). בהקלטות משנות השמונים שלוו בשאלות שהוצגו למסרן ובהערות רבות שהוא העיר נתברר שיש גם יש סדר. בעשרות חלופות (אם לא מאות!) הוא מקפיד לומר "תרגום זה בא ממסורת א, ותרגום זה ממסורת ב ותרגום זה ממסורת ג".

20 אין ספק כי עאפייא היא הצורה המקורית. אבל זו עניינה במגרב אֶש, ולשון השרח שהשתמשה בה במשמעות שָלוּם הטילה על השומעים משא כבד. לפיכך הרכיבו הדוברים את הצורה מעאפי/ m'afi (=שָלוּם); כך מיתרגמת המילה שָלוּם בשרח, למשל במשפט "שלמים הם אתנו" [בראשית לד 21] ניתרגמה שְלוּמִים מעאפייין/ m'afyən) על גבי הצורה עאפייא ויצרו צורה חדשה. לשון אחר: הדוברים המירו את עאפייא בצורת הכינוי בנקבה מעאפייא (=שְלוּמָה).

אבל בהקלטות משנות השישים ביקשו ממנו לקרוא את השרח קריאה רצופה; אף הוא זכר היטב שאמרו לו שלא יעיר הערות כלשהן אגב קריאתו, אלא יקרא קריאה שוטפת.²¹ בהקלטות אלו משנות השישים נתרחש דבר זה: פעמים שהמסרן נצמד למסורת אחת לאורך פרקים רבים ופעמים שנצמד לאחרת; ויש ששתיהן שימשו אצלו בערבוביה, פעם מסורת זו ופעם מסורת זו, כדרך שקרה בתרגום המקור לְאִמֶר. ויש שהוא עצמו – ביוֹדְעִין ובלא יוֹדְעִין – שיבץ שתי חלופות משתי מסורות נבדלות בפסוק אחד, כדרך שעשה בכראשית כט 6 בתרגום השם שְׁלוֹם: "השלום לו ויאמרו שלום" – וואם לעאפייא אילו וקאלו למעאפייא. בפסוק הזה נשתלבו שתי החלופות. הוא עצמו העיד על עצמו שכך נהג כאשר לימד דרדקי: פעם נקט צורה אחת ממסורת אחת ופעם נקט חלופה שלה ממסורת אחרת (ורק כשנזדמדן לו תלמיד נבון מסר לו את שתי החלופות ואמר לו מאין באה כל אחת מהן).

20. אולם בהקלטות משנות השמונים, כשהקריאה הרצופה של השרח בידי המסרן שלנו לוותה בהסברים ובהערות שלו, נשוב ונציין כי הוא היה מעיר בכל מקום שהכיר שתי מסורות תרגום או שלוש: "מילה זו מיתרגמת כך במסורת האחת ומיתרגמת כך במסורת השנייה או השלישית". וכאשר הועלה השרח על הכתב בכתב יד (הוא כ"י בן-הרוש)²² נעשה דבר זה באופן מוקפד ובדרך זו: תרגום אחד מהמסורת האחת הובא ברצף הדברים וחלופתו מהמסורת האחרת הוצעה בסוגריים, כגון "יְהִי רָעַב אֲנִי אֲנִי יָאִיד נֶכֶן לְצִלְעוֹ" (איוב יח 12) יפון זיעאן בנו ולפצראן מצווב לזוונתו (למראתו). השם לְצִלְעוֹ תורגם תחילה לזוונתו/ l-zuwzt-u (=לכת זוגו) במסורת א, ובסוגריים הובאה החלופה למראתו (=לאשתו) במסורת ב. נעיר כי הצורה הראשונה שייכת ללשון גבוהה, ואילו הצורה השנייה תואמת את לשון הדיבור.

21. להדגמה ראויה של התופעה אביא כאן את הנתונים שהעליתי בהקלטות משנות השמונים במשלי פרקים א–ה (ובהם כאלף מילים!). מצאתי 14 חלופות בפרקים אלו

21 המסרן שלנו, שזכרן מופלג היה, סיפר שפעם כשהקליטו אותו בשנות השישים במפעל מסורות הלשון של האוניברסיטה העברית, אמר למקליט לפני תחילת ההקלטה בערך בלשון זה: "אתה יודע שיש מילים שיש להן יותר מתרגום אחד. ויש סיבה לדבר: למדתי את השרח מפי מורים שונים". האיש שהקליטו אמר לו: "קרא לנו בבקשה קריאה אחת, ואל תעצור כדי להעיר הערות".

22 ראה לעיל הערה 6.

- ובהן שלוש שנקרו יותר מפעם אחת בחמשת הפרקים הנזכרים (ראה להלן דוגמות ה-1). אסתפק כאן בהדגמה של עשרה חילופים מתוכם:²³
- א. לְזִית חֵן (א 9) – לקייאן (עמאמאת)²⁴ למחננא.
לקייאן/ləkyan עניינה מפגש, נספח; עמאמא משמעה עטרה, כתר.
- ב. בְּרַחֲבוֹת (א 20) – פרחאבי (פזנאקי).
r-ṛḥabi היא צורת הרבים המיודעת של rəḥba (=רְחֵבָה); z-znaki היא צורת הרבים המיודעת של zənka (=רְחֹב).
ג. וְלֹא אֶעְנֶה (א 28) – ולאייס נגאוב (נוואזב).
nzawb (>nḡawb) היא צורה גבוהה הקרובה יותר לערבית הספרותית, לעומת זאת nwazb (בשיכול העיצורים w ו־z) היא הצורה המוכרת בלשון המדוברת ברוב הלהגים היהודיים.
- ד. וְכַמְטְמוֹנִים (ב 4) – ופיף למכאבע (לקנוז).²⁵
mxabəʕ היא צורת הרבים של məxboʕ (=מחבוא), ו־knuz היא צורת הרבים של kənz (=אוצר).
- ה. בִּיתָה (ב 18) – דארהא (כאליתהא); וכן תורגם להלן בפרק ה פסוק 8.
מסורת אחת מתרגמת את השם בִּיתָה כמשמעו daṛ-ha (=ביתה), והשנייה שינתה לתרגם xalit-ha (=חורבתה), שצורת הנפרד שלה היא xalya. לפי שמדובר כאן באֶשָׁה זָרָה (ב 16; ה 3) ראה המתרגם הזה לנקוט לשון זלזול: היא אינה יושבת בית אלא יושבת חורבה.
- ו. צִדְיָקִים (ב 20) – לעאדלין (צאלחין); וכן מתורגם להלן ג 33; ד 18 ועוד.
גם adl וגם ṣalḥ עניינן צדיק; לפנינו אפוא שתי חלופות מילוניות המכוונות לעניין אחד.
- ז. וּבֹגְדִים יִסְחוּ (ב 22) – ולגדארין יתקלעו (ינחדרו).
הפועל הראשון (itkəllu) מן בניין tfaʕal עניינו יִעְקְרוּ, השני (inḥədrū) מן בניין nafʕal עניינו יונמכו, יושפלו.
- ח. וְשָׁלוֹם (ג 2) – ולעאפייא (ולמעאפייא).
ראה לעיל §17.
- ט. וְלַעֲנָוִים (ג 34) – ולמסאפן (ולדראוווס).

23 החומר המובא כאן ב־§21 ממשלי לקוח כולו מכ"י בן־הרוש (ותואם את הממצאים בהקלטה משנות השמונים של המאה העשרים); גם אצלנו חלופת התרגום ממסורת ב מובאת פה בסוגריים.

24 ראה לעיל §11g.

25 כך כתוב, בקו"ף במקום בכ"ף (לפנוז) כנדרש (ראה הערה 17 לעיל).

שני התרגומים מתאימים יותר לצורת הכתיב "לעניים" (ולא לצורת הקרי וְלַעֲנִיִּים). msakən צורת הרבים של *drawas- w məskin* צורת הרבים של *darwis* עניינן אחד: עָנִי או עני מרוד; שתיהן רווחו בהרבה מלהגי היהודים במגרב. י. לְקַח טוֹב (ד 2) – דכירא מליחא (תעלים מליח). לפנינו שתי חלופות תרגום בְּלֹלוֹת בתכלית: הראשונה מפרשת לְקַח *dxira* (=דבר מובחר); השנייה מתרגמת את לקח *təʕlim* (=לימוד).

22. לענייננו חשוב לקבוע, כי גם דרך המסירה של השרח קובעת את טיבה של המסירה: כאשר המסרן חופשי לקרוא טקסט רצוף הוא נשלט בידי ידיעותיו, ובשעה שבמוחו נתונות חלופות – גם אם הן חלוקות מצד הבנתן את הטקסט – הן עשויות שתיהן לצוץ פעם פה ופעם פה. ברור שאם מדובר בחלופות למילה מעוטת היקריות, אחת מן החלופות עשויה להיעלם בתהליך המסירה. דבר זה נכון שבעתיים, אם מדובר במילה שיש לה שתי חלופות ונקרית בטקסט אחד רק פעם אחת. בכגון זה עשוי המסרן להציע לה תרגום אחד, והתרגום השני שהוא הכיר ממסורת אחרת עשוי להיעלם לעולם. אבל אם המסרן ממוקד במסירתו, הוא שולט בידיעותיו ויודע לדייק ולהגיש את מסורת המשנה זו ליד זו.

23. הנה כמה הערות בשולי הדברים:

א. השומע חלופות קריאה מפיו של מסרן – בין שמדובר בחלופות הגייה כגון *katbat* לעומת *a-b katbat* הבוקעת צרור (לעיל §11ב), בין שהוא שומע חלופות דקדוק כגון פמזיהום לעומת חין יזיו בתרגום המקור כְּבֹאֵם (לעיל §12), ובין שהוא שומע חלופות מילוניות כמו יתקלעו/ינחדרו (לעיל §21 דוגמה ז) – עשוי להסיק שכולן כחומר ביד המסרן, ברצותו הוא נוקט צורה א וברצותו הוא אומר צורה ב. רק בירור מעמיק חושף את ההבדל ביניהן כפי שניסינו להציג כאן.

ב. לצד שני, אין מניעה להניח שגם חלופות מן הסוג של פמזיהום / חין יזיו המזומנות במסורת אחת נתגלגלו מלכתחילה משתי מסורות משנה לפני מאות בשנים, ולימים נתקבעו כחלופות חופשיות במסורת אחת כפי שנמסר לנו גם במסורת תאפילאלת, גם במסורת תודגה וגם במסורת קצר א-סוק.

ג. יושם נא לב שהחלופות נבדלות לעתים הבדל מכריע לא רק בצורה אלא גם בתוכן. אדגים את הדבר בדוגמה נוספת מספר משלי (י 9): "הולך בתום ילך בטח, ומעקש דרכיו יִדָּע". המסרן שלנו מוסר שני תרגומים נבדלים למילה יִדָּע: יתהרס (=יִשְׁכַּר) או יעֲתָרָא (=יִדָּע). הראשון מפרש את המילה מן יד"ע שעניינו שִׁכָּר,²⁶ והשני רואה

26 כך מפרש רבי רפאל בירדוגו; הוא מתרגם ינכסאר (=יִשְׁכָּר), כפי שהראיתי במקומו (לשון לימודים, ב, עמ' 453, וראה גם הערותיי שם).

כאן שימוש של יד"ע הרגיל שעניינו ידיעה והכרה. בפירוש הזה הפועל יִנְדַע תורגם בצורה בבניין הנדיר אפתעל: ²⁷יעתראף/ף: ²⁸itraf.

ד. ר"ח ילון החוקר מעמיק הראות הצביע על תופעה דומה במסורות כתובות של לשון חכמים. כידוע, יש כתבי יד של המשנה שאתה מוצא בהם חלופת קריאה כמו פֶּפֶל וגם פֶּפֶל²⁹ או סְחוּס וגם סְחוּס.³⁰ בעמדו מול תופעה כזאת כתב ילון דברים אלו: "נקדן היודע שתי מסורות קריאה לתיבה אחת נוטה פעם לכאן ופעם לכאן".³¹ אך היו שטענו בכגון זה ל"שני נקדנים או יותר".³²

24. למעשה אי אפשר להציע פתרון אחד לקיומן של חלופות בתוך מסורת אחת בכל כתב יד ובכל מסירה שבעל-פה. השרח שבעל-פה שדננו בו כאן מלמד על שני הפתרונות כאחד: מציאותן של חלופות רבות עשויה להיות כרוכה בשתי מסורות משנה נבדלות ("שני נקדנים"), ומי שנחשף לשתי מסורות כאלו עשוי לשלב בעצמו את שתיהן במסירתו שלו בנסיבות מסוימות ("נקדן היודע שתי מסורות קריאה לתיבה אחת נוטה פעם לכאן ופעם לכאן").³³

דברי חתימה

25. בחתימת דבריי אני מבקש לשוב ולציין בהדגשת יתר כי תופעת מסורות המשנה מוכרת לי לא רק מפיו של המסרן שלנו, שממנו יש בידינו שתי מסורות מקיפות ביותר. מצאתי כזאת לא רק אצל מסרנים אחרים בני תאפילאלת אלא גם במראכש, במפנאס, בדברו ובקהילות אחרות. המובאות המוצעות בזה יאירו את העניין היטב.

- 27 ראה מה שכתבתי על בניין זה במוליצי"א, עמ' 17, 48–49.
- 28 נעיר כי שני הפירושים החלופיים שמצאנו כאן הוצעו בידי הפרשנים הידועים ומשם נשאבו אל השרח: יִנְדַע שמשמעו ידיעה והכרה נמצא בתרגום הארמי למשלי וכן אצל רש"י וראב"ע, אבל בעל מצודת דוד מפרשו מלשון שבירה.
- 29 ראה ספרי, פרקים במסורות לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון ו), ירושלים תש"ם, עמ' 55 הערה 262.
- 30 ראה מאמרי, "משקל פֶּפֶל בלשון המשנה ומה שמסתעף ממנו", לשוננו סו (תשס"ד), עמ' 66.
- 31 ראה ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 31.
- 32 ראה ילון שם, עמ' 56 הערה 39.
- 33 עם זאת יכולים להיות גם הסברים אחרים לקיומן של חלופות, כגון האבחנה שעושה מסרן כתב יד פרמה ב של המשנה בין פֶּסוּל לפֶּסוּל. במסורתו מדובר בשני אלומורפים: פֶּסוּל היא הצורה הפרודה ופֶּסוּל היא הצורה הדבוקה (פֶּסוּלוֹ, פֶּסוּלָה; ראה מאמרי הנזכר לעיל בהערה 30, עמ' 67). ואכמ"ל.

כה שמעתי מפי מסרן חשוב ממפנאס:³⁴ "תדע לך שיש בעירנו המתרגמים את נִיעֵן וואזב/wazəb, ויש מתרגמים אותה זאוב/zawb; יש מתרגמים תְּבָה ספינא/sfina (=ספינה), ויש מתרגמים אותה רביעא/řbí'a (=קופסה); ואם תרצה אוסיף לך כהנה וכהנה תרגומים מתחלפים".

וחכם מבני מראפש אמר:³⁵ "שמעתי במראפש שיש מי שמתרגם עֵטְרָה במילה תאז/taz, ויש המתרגמים אותה במילה עמאמא/mama. הכול תלוי בדבר אחד: מי היה המורה שלימד אותך (ולא חסך שבטו ממך בשעת הלימוד). ואל תתמה אם תשמע בפי אדם אחד פעם תאז ופעם עמאמא. די שחצית את הרחוב מבית כנסת אחד לבית כנסת אחר במלאח מראפש, ונמצאת שומע שתרגמו את המילה בדרך אחרת שונה לגמרי מתרגומה בבית הכנסת הראשון".

ומסרן אחד מדבור³⁶ אמר לי בזה הלשון: "אני עצמי תרגמתי את המילה פֶסֶף לפעמים במילה נקרא (nəkrə) ולפעמים תרגמתי פדא (fəḏḏa); את הראשונה למדתי בעיר הולדתי דברו, ובבואי לאוז'דה למדתי ממורה אחר ממשפחת מרציאנו לתרגם פדא. ואין הבדל בין התרגומים הללו".

ואחתום במה שסיפר לי חכם מן העיירה מידלת:³⁷ "האמת לאמיתה ששלושה מורים שלמדתי מהם, אף על פי שבאו מערים שונות, השרח שלימדונו היה זהה כמעט בכל מילותיו. אבל היו מילים שהם תרגמו באופן שונה; למשל קטב מירי (דברים לב 24) אחד תרגמו קט מירי / qəṭṭ miriri (=חתול מירי), אחד ביארו זן מכאלף / zənn mxalf (שד משונה), ושלישי תרגם זן עוור / zənn 'wəř (שד עוור)". ארבעת הסיפורים הללו מדברים בעד עצמם.³⁸

26. הבירור הזה נועד להתחקות על דרכי העברתן ועל קורותיהן של מסורות השרח בפיהם של מסרנים שנחשפו היטב לשתיים או לשלוש מסורות משנה כאלה. אם המסרנים (המורים) הללו אינם נותנים את דעתם לדקויות במסירת הדברים, סופן של שתי המסורות שהם מכירים שהן משתלבות זו בזו ויוצרות מסורת משנה חדשה מעורבת.

אמור מעתה: אין מי שיחלוק על קיומן של מסורות משנה בשרח שהילך במרוקן בקהילות שונות, ואין מי שיחלוק על התערבותן של המסורות זו בזו ביודעין ובלא יודעין.

34 כך אמר רבי מאיר עמאר ז"ל.

35 דברים אלו שמעתי מרבי יוסף חליה ז"ל.

36 כך למדתי ממר יעקב בן-חמו.

37 מפי רבי מסעוד אמסלם.

38 יש עמי עוד כהנה וכהנה התבטאויות כאלו.

27. עיקרו של דבר, מסורות השרח והשתלשלותן מלמדות בראש ובראשונה על עצמן. הבירור שלנו אפשר לנו לראות תהליכי שינוי של מסורות בהתרחשותם ממש. דומה אני שנוכל ללמוד מתהליכים אלו גם על גלגוליהן של מסורות כתובות ומסורות שבעל פה של חיבורים אחרים. ואין הדברים מצריכים פירוש יתר, אם כי הם מחייבים משנה זהירות; יש להיזהר מלהרחיק לכת ולהקיש מגלגוליו של חיבור אחד על גלגוליו של חיבור אחר, לפני שנתבררו דרכי מסירתו של כל אחד מהם.

28. העיון הזה בא לברר פרק בדרכי מסירתו של השרח במגרב: מגען של מסורות משנה זו עם זו והתהוותן של מסורות משנה חדשות בעקבות המגע הזה. נדידתם של חכמים ממקום למקום, זימונם של חכמים בני קהילות שונות בבית מדרש אחד ובקהל אחד ולימוד של השרח מפי מורים שונים סופם שיוצרים מסורות מעורבות. הרוצה להעמיד כל מסורת לעצמה – בטרם נתערבו המסורות – צריך לעשות מאמץ מחקרי גדול, ושאלה היא אם אפשרות זו עודנה קיימת בכל קהילה וקהילה. ברור כי משעה שהמסרנים אינם עוד אתנו אין הדבר הזה אפשרי.³⁹ אבל בבירור גלגוליו של השרח בקהילות תאפילאלת זכינו שהדבר הזה נסתייע, בשל הממצאים שבידנו ופעילות השימור והחקירה שנעשו בעתן.

39 וכך הם הדברים במסורות שונות של כל חיבור קדום שנתגלגלו בכתב ונתקבעו בכתב יד אחד; מן הרגע שאין לו לחוקר קשר ישיר עם המסרן מעתיק כתב היד, עניינים רבים הקשורים במסירה לוטים בערפל והיסקיו של החוקר בתחום זה אינם יוצאים, על פי רוב, מגדר השערה...